

Sufficiëntie als maatschappijkeuze. Maatschappelijke transitie versus individuele versoering

INLEIDING: INDIVIDU VERSUS SAMENLEVING

Belgen en Nederlanders leven op te grote voet. De meeste mensen vinden dat zelf misschien niet, maar het is de enige conclusie die je kan trekken als je naar onze ecologische voetafdruk kijkt. Moest de hele wereld leven zoals wij, dan hadden we meer dan drie, zelfs meer dan vier planeten nodig. Die hebben we niet, dus is de levensstijl in de rijke landen alleen maar mogelijk doordat vandaag meer dan zes miljard mensen elders in de wereld minder hebben. Bovendien zijn we de voorraden van volgende generaties in snel tempo aan het opgebruiken.

Toch gaat het niet enkel over de harde, objectieve cijfers. Deze confronteren ons met de impact van onze levensstijl, maar de interpretatie is normatief. Het beperken van onze ecologische voetafdruk gaat niet enkel over de harde grenzen van onze planeet, maar gaat ook samen met een ethisch debat: hoe gaan we met die grenzen om? De pleidooien om de voetafdruk te beperken, passen goed bij theorieën over mondiale sociale en ecologische rechtvaardigheid en over intergenerationele solidariteit. De snelle ecologische degradatie en de naderende uitputting van grondstofvoorraden maken dat dit allesbehalve een theoretisch debat blijft. Zowel de ethische als de praktische keuzes die we vandaag maken zullen op relatief korte termijn het leven van miljoenen mensen bepalen, niet alleen in het zuiden, maar evenzeer bij ons. Het naderen van *peak-oil* (het punt waarop de resterende olievoorraden

zeer schaars en haast onbetaalbaar zullen worden) gaat de olieprijs sterk de hoogte injagen en ons dwingen minder te gebruiken of alternatieven te ontwikkelen. Maar de klimaatopwarming is nog het meest urgent. Als we onze uitstoot aan broeikasgassen niet snel en zeer drastisch beperken, veranderen we onze ecosystemen op zo'n manier dat de opwarming de comfortabele leefomstandigheden in dit deel van de wereld – en elders – drastisch zal verstoren.

Onze ecologische voetafdruk en onze uitstoot van broeikasgassen moeten dus naar beneden, omwille van de harde ecologische grenzen en zuiver eigenbelang, maar evenzeer vanuit een visie op ecologische en sociale rechtvaardigheid. Die reductie kan op heel verschillende manieren, waarbij waarschijnlijk alleen een combinatie van de verschillende strategieën voldoende effect resorteert.

Het drastisch opdrijven van de energie- en grondstof-efficiëntie is een eerste manier. De vraag is dan hoe we eenzelfde rijkdom kunnen produceren met minder energie, minder grondstoffen en minder of geen vervuiling. Van factor-4 over factor-10 tot het zoeken naar *cradle-to-cradle*-ontwerpen zijn hier richtinggevende strategieën. Groene energie en efficiënte technologie zijn de sleutelwoorden. Los van het feit dat de technologische innovatie te traag gaat om de klimaatuitdaging het hoofd te bieden, is er de vraag of dit zal volstaan. Al te vaak botsen we immers op *rebound-effecten*. De milieuwinst op het ene domein leidt tot nieuwe consumptie op andere domeinen. Het resultaat is dikwijls dat grotere efficiëntie samengaat met een toegenomen ecologische voetafdruk.

Hoe belangrijk ook, met technologie alleen zullen we onze nationale en mondiale economie niet binnen de grenzen van de planeet krijgen. Daarvoor moeten we ook onze levensstijl herzien, en dan stuiten we op het – nog veel moeilijker – debat over 'sufficiëntie', dat wil zeggen minder en anders consumeren, of met een voor velen ronduit afschrikwekkend woord: versoberen. Zeer vaak – al te vaak – vertrekken pleidooien voor sufficiëntie van morele

oproepen en vragen ze een moreel en praktisch engagement van individuen. Ook in dit boek worden de ‘deugden’ van soberheid geregeld geprezen. Consumenten en genieten wordt dan al snel in een schuld-en-boete-logica getrokken: autogebruikers moeten zich verantwoorden voor hun verplaatsing, wereldreizigers voor hun *air miles*, vleeseters voor hun carnivorisme. In het beste geval komen er positieve elementen van een andere levensstijl bij en proberen voorstanders te laten zien dat de huidige overconsumptie in onze overstresste maatschappij ons niet langer gelukkiger maakt. De voordelen van vormen van zelfbeperking worden dan – terecht – beschreven als een ruimte maken voor meer levenskwaliteit, smaak, tijd... Maar het blijven vaak wel pogingen om individuen te overtuigen: versober de wereld, begin bij jezelf.

Ik wil hier geen afbreuk doen aan alle initiatieven die mensen nemen om in hun eigen leven of in hun omgeving de ecologische voetafdruk en afhankelijkheid van consumptie te beperken. Maar een strategie gericht op individuele versobering brengt in onze op groei gerichte, materiële consumptiemaatschappij onvoldoende verandering op gang. Druppels verdampen immers al te snel op een hete plaat wanneer men het vuur eronder niet stopt. Daarom moet het debat over sufficiëntie in de eerste plaats een maatschappelijk debat worden, over samenlevingskeuzes. In plaats van een moreel appel aan het individu om keuzes te maken tegen de maatschappelijke stroom in, moeten we de maatschappelijke stroom veranderen, zodat sufficiëntie ondersteund en zelfs gestuurd wordt door de samenleving als geheel. Enkel wanneer we ook mensen hun gedrag doen veranderen zonder dat ze bewust ecologische keuzes maken, komen we tot voldoende resultaten op het niveau van de samenleving en ons klimaat. Anders gezegd: duurzame consumptie is geen individuele deugd, maar een maatschappelijke noodzaak, en moet dus ook een maatschappelijke en dus politieke keuze worden.

In beleidsdiscussies spelen echter vaak andere argumenten dan in ethische discussies. Waarom zou een overheid haar klassieke groeistrategie in vraag moeten stellen – nota bene in een van de zwaarste economische crisisperiodes van de afgelopen decennia – en een beleid moeten ontwikkelen dat onze voetafdruk drastisch doet dalen? Tegen de achtergrond van het dominante denken over economische groei verschenen het voorbije decennium enkele cruciale boeken. Ze wijzen niet alleen op de tekorten van het huidige kortetermijnbeleid, maar verkennen ook andere visies op welvaart en welzijn, op geluk en duurzaamheid. Richard Layard doorprikt onze te materiële visie op geluk, Richard Wilkinson en Kate Pickett confronteren ons met de negatieve effecten van groeiende ongelijkheid. Tim Jackson verkent de mogelijkheid van welvaart zonder groei in een samenleving die eindelijk haar ecologische grenzen leert respecteren. Ik neem deze drie boeken als voorbeelden van een groeiende literatuur op ieder van deze domeinen. Samen vormen ze een boeiend kader voor meer duurzame en eigentijdse beleidsvisies, met een perspectief op sufficiëntie.

Waarom we niet gelukkig zijn

Opvallend de laatste twee decennia is de groeiende onderzoeksaandacht voor ‘geluk’. Ook bij het bredere publiek leeft het thema. Er zijn nog nooit zoveel ‘geluksboeken’ verschenen. Geluk verkoopt: in onzekere tijden gaan mensen op zoek naar houvast. Het meest relevante geluksboek is evenwel geen receptenboek tot introspectie of een doeboek voor een ander leven. Richard Layard, Brits hoogleeraar economie en oud-topadviseur van de regering-Blair, toonde in *Happiness* (vertaald als *Waarom zijn we niet gelukkig*) haarscherp hoe in de rijke westerse landen verdere economische groei en toename van rijkdom niet langer automatisch samengaan met een stijging van geluk en le-

venstevredenheid. Hoewel we de voorbije decennia in het westen gestaag rijker werden, zijn we geen spat gelukkiger geworden, concludeert Layard.¹

Dit staat haaks op wat de meeste economen en politici blijven denken. In de naoorlogse periode betekenden meer inkomen, meer consumptie en meer welvaartsstaat ook een hoger geluksgevoel. Vandaag niet meer. Dat valt deels te verklaren door ons ongekend hoog welvaartsniveau en de snelle gewenning aan nieuwe luxe. Maar er is meer. In het rijke deel van onze geglobaliseerde wereld gaat de toegenomen rijkdom samen met een toegenomen wedloop om status én met toegenomen onzekerheid over onze status en positie. Omgekeerd daalde het vertrouwen: in elkaar, in basisinstituties en in de toekomst. Layard wijst op de paradox dat mensen wel gelukkiger worden als ze rijker worden in vergelijking met anderen, maar niet als een hele samenleving rijker wordt. De statuscompetitie domineert, waarbij steeds nieuwe luxegoederen en *early adaptors* de norm steeds opnieuw verleggen.²

Layard pleit dan ook voor radicaal andere beleidsprioriteiten. Het beleid moet zich richten op een stijging van het nationaal geluk, in plaats van de huidige fixatie op een stijging van het Bruto Nationaal Product. Bovendien, als we echt gelukkig willen worden, stelt Layard, dan hebben we een of ander concept van algemeen belang nodig, waaraan we allemaal onze bijdrage willen leveren.³

In België kwamen Mark Elchardus en Wendy Smits tot gelijkaardige conclusies.⁴ In de rijke landen brengt verdere economische ontwikkeling niet langer meer geluk. Zij spreken van een middel-doel-verwarring tussen economische groei en geluk. Het middel 'groei' is tot doel geworden; geluk als eigenlijk doel lijken we vergeten. Ook zij pleiten onomwonden voor een politiek van het geluk, die ook egalitair is: het geluk van iedereen telt mee en de minder gelukkige mensen moeten in de eerste plaats een kans krijgen op groter geluk. Dat is ook het meest zinvol om het 'bruto nationaal geluk' te verhogen. Want meer geld mag

dan misschien niet gelukkiger maken, armoede doet dat zeker niet.

De effecten van groeiende ongelijkheid

Meer groei maakt ons dus niet langer gelukkiger. Meer ongelijkheid lijkt ons bovendien minder gelukkig te maken. Dat leert de Engelstalige bestseller *The Spirit Level. Why more equal societies almost always do better*.⁵ De Brits-Amerikaanse professoren Richard Wilkinson en Kate Pickett confronteren ons met de effecten van groeiende ongelijkheid in de rijke landen. Hun basisstelling is dat samenlevingen waarin meer gelijkheid is aanzienlijk beter scoren op gezondheids- en welzijnsindicatoren. Dat inzicht is op zich niet helemaal nieuw; wél vernieuwend is de uitgebreide combinatie van empirische gegevens met een toegankelijke analyse voor een breder publiek.

Wilkinson en Pickett sluiten naadloos aan bij *Happiness* van Layard. Zij spreken over het einde van een tijdperk. Binnen ieder land zijn rijke mensen gemiddeld gelukkiger en gezonder dan armere, maar dat is niet noodzakelijk zo tussen landen. In rijke landen zijn mensen niet per definitie gelukkiger dan in iets minder rijke landen. Of nog anders: binnen de groep welvarende landen zijn het niet de mensen in de rijkste landen die het gelukkigst zijn. Dan spelen er andere factoren. We zitten dicht bij het einde van wat verdere economische groei ons nog kan opleveren. Ook de effecten van grotere materiële rijkdom op onze gezondheid worden marginaal. Ondertussen weegt die materiële overvloed steeds zwaarder op ons sociale leven en op onze aarde: we overschrijden razendsnel de ecologische grenzen van onze planeet.

Uit een vergelijking van de 23 rijkste landen, en van de vijftig staten in Amerika, blijkt de sterke relatie tussen ongelijkheid en welzijns- en gezondheidsproblemen. Hoe groter de ongelijkheid in een land, hoe groter de welzijns- en gezondheidsproblemen bij inwoners. Omgekeerd gaat minder ongelijkheid samen met minder welzijnsproble-

men. Dat heeft veel te maken met het samenspel tussen de maatschappelijke structuren – lees ongelijkheid – en individuele psychologische mechanismen, aldus de auteurs. Onzekerheid is daarbij een sleutelwoord. Meer competitie en meer onzekerheid in de jacht naar status bedreigen mensen in hun zelfbeeld. En juist in meer ongelijke samenlevingen wordt de jacht op status groter: hoe groter de ongelijkheid, hoe groter de competitie om status. Dit gaat ten koste van de kwaliteit van sociale relaties tussen mensen, die concurrentiëler en instrumenteler worden. In zo'n samenleving is sufficiëntie voor velen niet denkbaar.

Wilkinson en Pickett gaan op zoek naar de (vaak verborgen) kosten van ongelijkheid. Hun empirisch materiaal is vooral gebaseerd op het *Human development report* van de Verenigde Naties. De resultaten zijn confronterend. In landen waar de ongelijkheid groter is, is het vertrouwen van mensen in elkaar kleiner, is de geestelijke gezondheid van mensen problematischer, ligt drugsgebruik hoger. De levensverwachting is lager in landen waar de ongelijkheid groter is, de kindersterfte is er hoger. Overgewicht en obesitas komen meer voor in landen waar de ongelijkheid groter is, zowel bij volwassenen als bij kinderen. De schoolresultaten van kinderen zijn minder goed in landen waar de ongelijkheid groter is; ook de schooluitval is er groter. Er zijn meer tienerzwangerschappen in landen waar de ongelijkheid groter is. Er zijn ook meer moorden, meer geweld en meer mensen in gevangenissen. Waar de ongelijkheid kleiner is, zien we telkens een positiever beeld. Landen met een grote ongelijkheid zijn dan ook dysfunctioneel.

Belangrijk is ook dat de gevolgen van ongelijkheid niet enkel betrekking hebben op de armsten in ieder van die landen, maar evengoed een weerslag hebben op de meerderheid van de bevolking. Bij grotere gelijkheid gaan dus niet alleen de armsten erop vooruit, maar verbetert de levenssituatie van de meeste mensen. In hun besluit pleiten Wilkinson en Pickett dan ook voor grotere gelijkheid in de rijke (en andere) landen. Dat gaat lijnrecht in tegen

het neoliberale beleid, dat tot een groei van de ongelijkheid leidde.

De analyse in het boek draagt bij aan een meer dan noodzakelijke versterking van het maatschappelijk draagvlak voor een sterker en meer herverdelend sociaal beleid. Het biedt inzicht hoe een streven naar meer gelijkheid juist het gezondheids- en welzijnspeil kan verhogen, omdat het de sociale samenhang versterkt. Bovendien opent het beperken van de hoge inkomens een perspectief op een inperking van excessieve consumptie.

Welvaart zonder groei?

Ongelijkheid wordt ook steeds belangrijker in het klimaatdebat, en omgekeerd confronteert het klimaatprobleem ons met nieuwe vormen van ongelijkheid die samenhangen met de klimaatopwarming en de ongelijke verdeling van de ecologische voetafdruk. Ongelijkheid globaliseert steeds meer. Willen we de groeiende ongelijkheid in de 21ste eeuw opnieuw begrijpen, aldus de Duitse socioloog Ulrich Beck, dan moeten we die globalisering mee in beeld brengen, met haar effecten op migratie en met de toenemende ecologische crisis.⁶

Aan het eind van hun boek gaan Wilkinson en Pickett in een apart hoofdstuk in op de link tussen klimaatopwarming, duurzame ontwikkeling en ongelijkheid. Zoals in vele publicaties is de koppeling van een thema aan klimaatopwarming vaak nog *work-in-progress*. Meer ongelijke samenlevingen kennen een grotere statuscompetitie. Deze verloopt via statusconsumptie en draagt zo bij aan de te grote uitstoot van broeikasgassen en een onrechtvaardig grote ecologische voetafdruk. Iets te kort door de bocht concluderen ze dat het beperken van ongelijkheid een noodzakelijke voorwaarde voor een goed klimaatbeleid is. Individuele en verhandelbare CO₂-uitstootrechten kunnen een instrument zijn om dat te realiseren. Ze confronteren ons met de grenzen aan uitstoot die ons ecosysteem kan verwerken en geven tegelijk een stuk vrijheid om binnen

die grenzen eigen manieren te ontwikkelen om ermee om te gaan. De voorwaarde is dan wel dat de uitstootplafonds laag genoeg liggen om verandering te genereren, iets wat vandaag niet het geval is.

Met de financiële crisis lijkt de klimaatopwarming echter van de politieke agenda verdwenen, ook al gaat ze ondertussen onverminderd voort. In 2014 zullen de nieuwe wetenschappelijke rapporten van het Internationaal Klimaatpanel hopelijk opnieuw media-aandacht krijgen. Voorlopige cijfers wijzen erop dat de opwarming sneller gaat dan we het voorbije decennium aannamen. Met het eenzijdige economische groeimodel overschrijden we de grenzen van onze planeet steeds verder en hypothekeren we de kansen van volgende generaties. Dat is des te absurder, wanneer we durven inzien dat in de rijke landen verdere economische groei mensen niet langer gelukkiger maakt en de groeiende materiële ongelijkheid het welzijn onder druk zet.

Naast het verzwakken of wegvallen van de link tussen economische groei en geluk in de rijke landen is er dus nog een reden om vragen te stellen bij het dominante economische denken. Hoe maken we onze welvaart en ons welzijn duurzaam? Hoe komen we van een economie die de planeet en ons welzijn bedreigt naar een economie voor een eindige planeet? Dat is de basisvraag van de Britse hoogleraar Tim Jackson in zijn boek *Welvaart zonder groei*.⁷ Volgens hem is het grootste dilemma van onze tijd het verzoenen van de zucht naar een goed leven met de beperkingen van een eindige planeet, waar verdere ongelimiteerde economische groei niet langer een optie is. Daarbij gaat het niet enkel om de opwarming van de aarde, maar ook om het einde van het tijdperk van onwaarschijnlijk goedkope olie binnen tien tot twintig jaar. Meteen vervalt een basisvoorwaarde voor onze geglobaliseerde economie: zeer goedkope fossiele energie die de transportkosten zo goed als verwaarloosbaar maakt. Ook belangrijke grondstoffen en metalen worden zeldzamer, de resterende ontginningsgebieden conflictrijker.

Jackson zoekt – in de lijn van de zich snel ontwikkelende school van de ecologische economie – naar een consistent begrip van welvaart die niet langer berust op verdere consumptieve groei. Groei in zijn huidige vorm is onhoudbaar, maar economische krimp is in de huidige omstandigheden niet stabiel. Een vergroening van de economie via nieuwe technologie is op zich goed, maar volstaat niet. Jackson toont aan hoe de idee van ontkoppeling – eenzelfde groei met minder gebruik van energie en grondstoffen – totaal onvoldoende is om de economie opnieuw binnen de grenzen van de planeet te brengen. Daarom zoekt hij uitwegen uit ‘de ijzeren kooi van het consumentisme’, waar voortdurende statusconsumptie de lat steeds hoger legt voor mensen. Dat vereist een andere macro-economie, waarin de reële kosten (niet alleen ecologische kosten, maar ook verborgen welzijnskosten) mee worden verrekend in de prijs van goederen en diensten. Jackson pleit verder voor kortere werkweken, verminderen van de jacht op statusconsumptie, maar wijst evenzeer op de nood aan meer sociale investeringen in publieke goederen en sociale infrastructuur.

Dat alles vereist volgens Jackson een nieuw sociaal contract. De transitie naar een duurzame economie betekent grenzen aan uitstoot en grondstoffengebruik, de ontwikkeling van een nieuw economisch model met betere manieren om welvaart en welzijn te meten, en het veranderen van de sociale logica. Dat laatste betekent niet alleen het actiever bestrijden van ongelijkheid en een ontmanteling van de cultuur van het consumentisme, maar ook het versterken van het sociaal kapitaal van mensen en van een samenleving en het meten van mogelijkheden en ontplooiingskansen van mensen (bijvoorbeeld via een *capabilities* of ontplooiingsindex).

SAMENGAAN VAN VERANDERENDE LEVENSTIJL EN BELEID

Dit alles lijkt op het eerste gezicht ver van ons bed. Toch is het dat niet. Ecologie is geen luxeprobleem, in de zin van 'iets doen voor het milieu', schrijven Peter Tom Jones en Vicky Demeyere in *Terra Reversa. De transitie naar rechtvaardige duurzaamheid*.⁸ Het gaat om het veiligstellen van onze bestaansbasis. De transitie naar een duurzame economie gaat niet enkel over veranderingen van politieke structuren en het creëren van meer duurzame en veerkrachtige macro-economische kaders. Het gaat ook om gedragsverandering, niet in het minst op het vlak van duurzame consumptie. Hier komen we op een terrein waarop vele sociaal (cultureel) werkers zich als een vis in het water zouden moeten voelen.

Peter Tom Jones en Vicky Demeyere vertrekken daarbij van het Britse 4E-model: *enable, encourage, exemplify & engage*. Om gedrag van mensen te veranderen en duurzamer te maken, moeten mensen de mogelijkheden hebben (*enable*), ze moeten aangemoedigd worden (*encourage*) meer duurzame keuzes te maken (en ontmoedigd niet-duurzame keuzes te maken), de overheid en andere relevante actoren moeten voorbeelden stellen (*exemplify*) en ten slotte engagement van mensen creëren (*engage*). Om van hun theoretische modellen naar concrete oplossingspaden te komen, werken Jones en Demeyere een aantal *Leitbilder* of richtinggevende beelden uit op vier cruciale domeinen: de transitie naar een duurzame mobiliteit (met verandering van vervoersmodi), naar duurzame voeding (van vleesarmere voeding over seizoensgebonden consumptie tot een duidelijke beperking van het aantal voedselkilometers), naar duurzaam toerisme (waarbij ook een beperking van het aantal vliegkilometers hoort) en ten slotte naar duurzaam wonen en (ver)bouwen.

Zo'n duurzame sociaal-ecologische transitie overstijgt de mogelijkheden en engagementen van individuen om

hun voetafdruk te beperken of hun levensstijl duurzamer te maken. Persoonlijke keuzes hebben een voorbeeldfunctie, maar moeten vooral een hefboomfunctie krijgen om te komen tot een maatschappelijke transitie. Om een voldoende verregaande transitie te krijgen, moeten we immers tot een aanpassing van gedrag patronen van grote groepen komen, dus tot maatschappelijke verandering. Daarvoor hebben we in de eerste plaats nood aan veranderende beleidskaders die duurzame levensstijlen mogelijk maken en ze tot de meest logische keuze maken, ook voor mensen die helemaal niet bezig zijn met ecologische noodzaak of rechtvaardigheid. De focus verschuift dan van persoonlijk engagement in de eigen levensstijl naar een vertaling ervan in maatschappelijke actie, gericht op de noodzaak aan en de mogelijkheden tot maatschappelijke verandering. Hier ligt de kern van een transitiedenken vertrekkend vanuit het concept van ecologische rechtvaardigheid.

STOF VOOR MEER FUNDAMENTELE DEBATTEN

Teruggrijpen naar het bestaande economisch groeimodel biedt geen antwoord op de klimaatuitdaging; een transitie zal onafwendbaar zijn willen we tot welvaart binnen ecologische grenzen komen. Dat maakt het noodzakelijk om aan beleidsmakers en maatschappelijke actoren te appelleren om hedendaagse antwoorden te formuleren op basisvragen, die sterk met elkaar samenhangen. Wat is ons beeld van een rechtvaardige samenleving? Hoe integreren we onze concepten van sociale en ecologische rechtvaardigheid? Wat is ons beeld van levenskwaliteit en ruimer, van het goede leven?

In deze onzekere tijden van voortslepende financiële crisissen en oprukkende klimaatcrisissen wakkert de toenevende politieke stuurloosheid het populisme en de angst voor verandering alleen maar aan. Daarom zijn het meer dan relevante vragen. Ze trekken het debat ook open naar het verslavende consumptisme en een onhoudbaar mate-

rialisme, en naar de nood aan een duurzaam economisch en sociaal beleid.

LITERATUUR

- Zygmunt Bauman, *Collateral damage. Social inequalities in a global age*. Cambridge: Polity Press 2011.
- Ulrich Beck, *Die Neuvermessung der Ungleichheit unter den Menschen: Soziologische Aufklärung im 21. Jahrhundert*. Suhrkamp: Frankfurt am Main 2008.
- Mark Elchardus en Wendy Smits, *Het grootste geluk*, Leuven: Lannoo Campus 2007.
- Dirk Geldof, *Niet meer maar beter. Over zelfbeperking in de risicomaatschappij*. Leuven/Amersfoort: Acco 1999.
- Dirk Geldof, *Onthaasting. Op zoek naar tijd in een risicomaatschappij*. Antwerpen/Baarn: Houtekiet/De Prom 2001.
- Dirk Geldof, 'Schaarste en hyperconsumptie vanuit de politieke ecologie', *Oikos*, nr. 40(2007), pp. 51-60.
- Dirk Geldof, *We consumeren ons kapot*. Antwerpen/Amsterdam: Houtekiet 2007.
- Dirk Geldof, 'Overconsumption', in: Luk Bouckaert, Hendrik Opdebeeck en Laszlo Zsolnai (eds.), *Frugality. Rebalancing material and spiritual values in economic life*. Oxford: Peter Lang 2008, pp. 125-140.
- Dirk Geldof, 'Meer, minder of anders? Het groei-debat anno 2008', *Oikos*, 45(2008), pp. 49-54.
- Dirk Geldof, 'Hyperconsumptie versus armoede: over gedwongen armoede, ecologische grenzen en sociale druk', in: Lies Daenen (red.), *Spiritualiteit en soberheid. Bruggen tussen vrijwillige en onvrijwillige armoede*. Antwerpen: Tertio Spes-cahier 11(2009), pp. 35-41.
- Dirk Geldof, 'Geluk, gelijkheid, duurzaamheid. Denkkaders voor structureel sociaal werk', *Alert*, 37(2011), pp. 17-24.
- Dirk Geldof, *Onzekerheid. Over leven in de risicomaatschappij*, 3de herziene uitgave, Leuven/Voorburg: Acco 2011.
- Dirk Geldof, 'Groen sociaal werk? De lat hoger leggen', *Alert*, 38-5(2012), pp. 10-12.

- Dirk Geldof, *Superdiversiteit. Hoe migratie onze samenleving verandert*, Leuven/Den Haag: Acco 2013.
- Tim Jackson, *Welvaart zonder groei. Economie voor een eindige planeet*. Utrecht: Jan van Arkel 2010.
- Peter Tom Jones en Vicky Demeyere, *Terra Reversa. De transitie naar rechtvaardige duurzaamheid*. Berchem: EPO/Jan van Arkel 2009.
- Richard Layard, *Waarom zijn we niet gelukkig?* Amsterdam/Antwerpen: Atlas 2005.
- J. Peeters (red.), *Een veerkrachtige samenleving. Sociaal werk en duurzame ontwikkeling*. Berchem: EPO 2010.
- Juliet B. Schor, *Plenitude. The new economics of true wealth*. New York: The Penguin Press 2010.
- Richard Wilkinson en Kate Pickett, *The Spirit Level. Why more equal societies almost always do better*. Londen: Allen Lane/Penguin Books 2009.

NOTEN

- 1 Richard Layard, *Waarom zijn we niet gelukkig?* Amsterdam/Antwerpen: Atlas 2005, p. 13.
- 2 Ibidem, p. 41.
- 3 Ibidem, p. 15 en 149.
- 4 Mark Elchardus en Wendy Smits, *Het grootste geluk*. Leuven: Lannoo Campus 2007.
- 5 Richard Wilkinson en Kate Pickett, *The Spirit Level. Why more equal societies almost always do better*. Londen: Allen Lane/Penguin Books 2009. Zie ook www.equalitytrust.org.uk.
- 6 Ulrich Beck, *Die Neuvermessung der Ungleichheit unter den Menschen. Soziologische Aufklärung im 21. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Suhrkamp 2008.
- 7 Tim Jackson, *Welvaart zonder groei. Economie voor een eindige planeet*. Utrecht: Jan van Arkel 2010.
- 8 Peter Tom Jones en Vicky Demeyere, *Terra Reversa. De transitie naar rechtvaardige duurzaamheid*. Berchem: EPO/Jan van Arkel 2009, p. 41.